

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰਕ: ਇਕ ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ

ਡਾ: ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕੰਦੇਲਾ, ਯੂ ਕੇ

ਜੈਨ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ (2)

ਪ੍ਰਣਾਲੀਬੱਧ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਜੈਨੀ ਲਿਖਾਰੀ

ਜੈਨਮਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀ ਮਹਾਂਵੀਰ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ 'ਆਗਮ' ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇਵਰਧੀ ਗਣੀ (ਜਾਂ ਕਸ਼ਮਾਸ਼ਰਮਣ ਰਿਸ਼ੀ) ਨੇ ਈਸਵੀ ਸਨ 453 (ਵੀਰ ਸੰਮਤ 980) ਵਿਚ ਵਲਭੀ ਵਿਖੇ (ਭਾਵਨਗਰ, ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਨੇੜੇ) ਵਿਖੇ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਰੰਭ 453 ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਜੈਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਕ ਡੂੰਘੀ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਰਪਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜੋ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੋਧੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਮੁੱਲੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀਬੱਧ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ, ਉਹ ਹਨ: ਸਿੱਧਸੇਨ ਦੀਵਾਕਰ (480-550 ਈਸਵੀ), ਸਮੰਤਭਦ੍ਰ (600 ਈ), ਮਣਿਕਯ ਨੰਦੀ (800 ਈ), ਅਤੇ ਦੇਵ ਸੂਰੀ (1086 - 1169 ਈ)।

ਸਿੱਧਸੇਨ ਦੀਵਾਕਰ (480-550 ਈਸਵੀ)

ਪ੍ਰਣਾਲੀਬੱਧ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰਚੇਤਾ ਸਿੱਧਸੇਨ ਦੀਵਾਕਰ ਉਰਫ ਕੱਸ਼ਪਣਾਕ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ *ਨਿਆਇਵਤਾਰ* ਗ੍ਰੰਥ ਨਾਲ ਜੈਨ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ *ਸੰਮਤਿ-ਸੂਤ੍ਰ* ਨਾਮ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਰਚਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ। ਜੈਨੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਧਸੇਨ ਨੇ ਰਾਜਾ ਵਿਕਰਮਾਦਿੱਤ ਨੂੰ ਜੈਨਮਤ ਸਮੁਦਾਏ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ।

ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ *ਨਿਆਇਵਤਾਰ* ਵਿਚ ਸਿੱਧਸੇਨ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਤੇ 'ਨਯ' ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਹ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ: (1) *ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼*, ਅਰਥਾਤ ਸਿੱਧਾ ਸਹੀ ਗਿਆਨ, (2) *ਪਰੋਕਸ਼*, ਅਰਥਾਤ ਅਸਿੱਧਾ ਸਹੀ ਗਿਆਨ। ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ: (1) *ਵਿਹਾਰਕ*, ਉਹ ਗਿਆਨ ਜੋ ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ (ਅੱਖਾਂ, ਕੰਨ, ਨੱਕ, ਜੀਭ, ਛੋਹ (ਸਪਰਸ਼) ਅਤੇ ਮਨ) ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ (2) *ਪਾਰਮਾਰਥਿਕ*, ਇਹ ਉਹ ਅਪਾਰ (ਅਨੰਤ) ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰਫ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸੰਮਯਕਸੰਬੋਧ (ਪੂਰਣ ਸੰਬੋਧਿ) ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ *ਕੇਵਲਗਿਆਨ* ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰੋਕਸ਼ ਵੀ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ: (1) *ਅਨੁਮਾਨ*, ਅਤੇ (2) *ਸ਼ਬਦ* (ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਸਬੂਤ)। ਸਮੁੱਚਾ ਗਿਆਨ, ਸਿੱਧਾ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧਾ, ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਪਰੋਕਸ਼ ਗਿਆਨ, ਕਿਸੇ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼

ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਕਥਨਾਂ ਦੁਆਰਾ (ਆਪਤ¹) ਜਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜੋ ਤਸੱਲੀਬਖ਼ਸ਼ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਗਏ ਹੋਣ। ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੇ ਸਹੀ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ 'ਲੈਕਿਕ ਸ਼ਬਦ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਵਿਹਾਰਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਪਯੋਗੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਜੇ ਕੋਈ ਅੱਲ੍ਹੜ ਆਦਮੀ ਕਿਸੇ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਸੋਚੇ ਕਿ ਨਦੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜੇ ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਸਿਆਣਾ ਪੁਰਸ਼ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਹਾਰਕ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਇਹ ਦੱਸੇ ਕਿ ਨਦੀ ਨੂੰ ਇਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਿਆਣੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਇਹ "ਸ਼ਬਦ" ਇਕ ਉਚਿਤ ਗਿਆਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਏਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗਿਆਨ ਵਿਹਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਨਦੀ ਪਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਪਯੋਗੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਬੇਹੱਦ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤਰੱਕੀ ਵਿਚ ਇਸ 'ਲੈਕਿਕ ਸ਼ਬਦ' ਦੀ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਅਨਿਵਾਰੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉੱਨਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ 'ਲੈਕਿਕ ਸ਼ਬਦ' ਹੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ, ਅੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦਾ ਬੁਰਜ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨੀਹਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਦ੍ਰਿੜ ਉੱਸਰਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆਨ "ਸ਼ਾਸਤਰ ਸ਼ਬਦ" ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅਤੇ ਯੋਗ ਪੁਰਖਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ, ਰਚੇ ਗਏ ਹੋਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਗਿਆਨ ਕਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਗਿਆਨ ਦੇ ਉਲਟ ਜਾਂ ਅਸੰਗਤ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਗਿਆਨ, ਵਿਹਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਬੁਰਾਈ ਵਾਲੇ ਰਾਹਾਂ 'ਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੁਰੇ ਰਾਹ ਸਿਰਫ ਅਧਿਆਤਮਕ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤ੍ਰ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਚਾਲੇ ਪਿਆ ਵਿਗਿਆਨ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਨੁਮਾਨ

ਅਨੁਮਾਨ, ਹੇਤੁ (ਲਿੰਗ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ) ਅਰਥਾਤ ਕਾਰਣ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸਾਧਯ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹੇਤੁ ਦਾ ਸਾਧਯ ਨਾਲ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਤਲਬ, ਹੇਤੁ ਅਤੇ ਸਾਧਯ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਐਸਾ ਅਨਿਵਾਰੀ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਰਾਹੀਂ ਨਵਾਂ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਧਸੇਨ, ਅਨੁਮਾਨ ਨੂੰ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ: (1) ਸਵਾਰਥਅਨੁਮਾਨ, ਸਵੈ ਆਪਣੇ ਲਈ ਅਨੁਮਾਨ, (2) ਪਰਾਰਥਅਨੁਮਾਨ, ਦੂਸਰਿਆਂ ਲਈ ਅਨੁਮਾਨ।

ਸਵਾਰਥਅਨੁਮਾਨ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਪ੍ਰੇਖਣ ਨਾਲ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪਾਰਖੂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦੇਖਣ ਨਾਲ, ਆਦਮੀ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗ ਨਾਲ ਯੂੰਏ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਜਦ ਉਹ ਦੂਰ ਕਿਸੇ ਪਰਬਤ 'ਤੇ ਯੂੰਏ ਦੀ ਲਾਟ (ਸਿਖਾ²) ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਦਮ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਯੂੰਏ ਦਾ ਅੱਗ ਨਾਲ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਸੰਬੰਧ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹੁੰਚੇ ਨਿਰਣੇ ਨੂੰ ਸਵਾਰਥਅਨੁਮਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

¹ ਆਪਤ – ਯਥਾਰਥ ਵਕਤਾ। (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼)

² ਸਿਖਾ – ਚੋਟੀ, ਬੇਦੀ। (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼)

ਇਸ ਨਿਰਣੇ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ (ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ) ਸਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਾਂ ਇਕ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਰਾਰਥਅਨੁਮਾਨ ਲਈ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਕਦਮਵਾਰ ਵਾਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

1. ਪਰਬਤ (ਪੱਖ) ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ (ਸਾਧਯ)
2. ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਉੱਪਰ ਧੂੰਆਂ ਹੈ (ਹੇਤੁ ਜਾ ਕਾਰਣ)
3. ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਧੂੰਆਂ ਹੈ ਉੱਥੇ ਉੱਥੇ ਅੱਗ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰਸੋਈ ਵਿਚ (ਉਦਾਹਰਣ)
4. ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਧੂੰਆਂ ਹੈ (ਉਪਨਯ ਜਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ)
5. ਇਸ ਲਈ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ (ਨਿਗਮਨ, ਸਿੱਟਾ)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਕਦਮਾਂ ਨੂੰ ਤਰਕਵਾਕ (ਜਾਂ ਅਵਯਵ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਰਕਵਾਕ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ (ਉਦਾਹਰਣ), ਸਾਧਯ (ਜੋ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਹੈ) ਅਤੇ ਹੇਤੁ (ਕਾਰਣ) ਇਸ ਦੇ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਤਰਕਵਾਕ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ, ਸਾਧਯ ਅਤੇ ਹੇਤੁ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਿੱਟੇ ਉੱਪਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ: (1) ਸਾਧਰਮਯ, ਅਰਥਾਤ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ (ਹਾਂ-ਵਾਚਕ), ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ “ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਤੇ ਧੂੰਆਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਚੁਲ੍ਹੇ ਵਿਚ”, ਅਤੇ (2) ਵੈਧਰਮਯ, ਅਰਥਾਤ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ (ਨਾ-ਵਾਚਕ)। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਧਯ ਅਤੇ ਹੇਤੁ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਪਰੀਤਤਾ (ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ੇਧਤਾ) ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਵੈਧਰਮਯ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਯ ਦੀ ਅਨਉਪਸਥਿਤੀ (ਗੈਰਮੌਜੂਦਗੀ) ਦੇ ਨਾਲ ਹੇਤੁ ਵੀ ਅਨਉਪਸਥਿਤ (ਗੈਰਮੌਜੂਦ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ, “ਜਿੱਥੇ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਧੂੰਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੈਸੇ ਇਕ ਝੀਲ ਵਿਚ।”

ਜੇਕਰ ਉਹ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਧਯ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲੋਕ-ਰਾਇ, ਹੋਰ ਸਬੂਤ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਬਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਉਲਟ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਭੁੱਲ, ਤਰਕਦੋਸ਼ ਜਾਂ ਪਕਸ਼ਆਭਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਭਾਸ³ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਸਾਧਯ ਦੇ ਹੇਤੁ ਨਾਲ ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਸੰਬੰਧ (ਜਾਂ ਏਕਾਂਤ ਸਹਿਹੋਂਦ) ਨੂੰ ਵਿਆਪਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਗ ਅਤੇ ਧੂੰਏਂ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਵਿਚ, ਧੂੰਏਂ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਏਕਾਂਤ ਸਹਿਹੋਂਦ ਵਿਆਪਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਆਪਤੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ: (1) ਅੰਤਰ-ਵਿਆਪਤੀ, ਅਤੇ (2) ਬਾਹਿਰ-ਵਿਆਪਤੀ।

ਅੰਤਰ-ਵਿਆਪਤੀ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪੱਖ (ਪਕਸ਼) ਦੋਹਾਂ ਹੇਤੁ ਅਤੇ ਸਾਧਯ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪਰਬਤ (ਪੱਖ) ਦੋਵੇਂ ਅੱਗ (ਸਾਧਯ) ਅਤੇ ਧੂੰਏਂ (ਹੇਤੁ) ਦੇ ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਜਾਹਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ,

³ ਆਭਾਸ – ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ, ਝਲਕ, ਛਾਇਆ। (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼)

- (1) ਇਸ ਪਰਬਤ (ਪੱਖ) ਉੱਪਰ ਅੱਗ (ਸਾਧਯ) ਹੈ,
- (2) ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਉੱਪਰ ਧੂੰਆਂ (ਹੇਤੁ) ਹੈ।

ਇੱਥੇ, ਅੱਗ ਅਤੇ ਧੂੰਏਂ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਸੰਬੰਧ ਪਰਬਤ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ (ਪ੍ਰਗਟ) ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਪਰਬਤ, ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਹੈ। ਅਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਵਿਵਿਧ ਵਿਹਾਰਕ ਆਂਕੜੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵਿਖਾ ਦੇਈਏ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਫੇਫੜਿਆਂ ਦੀ ਕੈਂਸਰ ਦੇ ਮਰੀਜ਼ ਭਾਰੀ ਸਿਗਾਰਟਾਂ ਪੀਣ ਦੇ ਵੀ ਆਦੀ ਹਨ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਨਿਰਣਾ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕੈਂਸਰ ਦਾ ਕਾਰਣ ਤਮਾਕੂ ਦਾ ਸੇਵਣ ਕਰਨਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਕੈਂਸਰ ਅਤੇ ਤਮਾਕੂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ-ਵਿਆਪਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਦੀ ਕਾਫੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।

ਬਾਹਿਰ-ਵਿਆਪਤੀ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਕ ਬਾਹਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ, ਹੇਤੁ ਅਤੇ ਸਾਧਯ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਸੰਬੰਧ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਿਵੇਂ,

- (1) ਇਸ ਪਰਬਤ (ਪੱਖ) ਉੱਪਰ ਅੱਗ (ਸਾਧਯ) ਹੈ,
- (2) ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਉੱਪਰ ਧੂੰਆਂ (ਹੇਤੁ) ਹੈ,
- (3) ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁਲ੍ਹੇ (ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ) ਵਿਚ।

ਇੱਥੇ ਚੁਲ੍ਹੇ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣਾ 'ਅਨੁਮਾਨ' ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਬਾਹਰੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਿਸਾਲ (ਉਲੇਖ) ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੱਗ ਅਤੇ ਧੂੰਆਂ ਸਹਿਵਰਤੀ ਹਨ (ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਿਹੋਂਦ ਹੈ) ਜੋ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕੈਂਸਰ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਨਾਲ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਕੈਂਸਰ ਅਤੇ ਤਮਾਕੂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੈਵਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਚੂਹਿਆਂ ਵਰਗੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਤਮਾਕੂ ਦੇ ਸੰਘਣੇ ਧੂੰਏਂ ਵਿਚ ਲੰਬੇ ਅਰਸੇ ਲਈ ਰੱਖਣ ਦੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਤਮਾਕੂ ਨਾਲ ਕੈਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਬਾਹਿਰ-ਵਿਆਪਤੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ (ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ) ਹੋਏਗੀ।

ਕਈ ਤਾਰਕਿਕਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਯ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਅੰਤਰ-ਵਿਆਪਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਿਰ-ਵਿਆਪਤੀ ਬਿਲਕੁਲ ਫਜ਼ੂਲ ਹੈ।

ਹੇਤਵਾਭਾਸ

ਕਈ ਬਾਰ ਜਦੋਂ ਭੁਲੇਕੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਦਲੀਲ ਤਰਕ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ 'ਹੇਤਵਾਭਾਸ' ਜਾਂ 'ਹੇਤਵਾਭਾਸ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ੰਕਾ (ਸੰਦੇਹ), ਗਲਤ ਧਾਰਣਾ ਜਾਂ ਨਿ-ਧਾਰਮਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਧਸੇਨ, ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੇਤਵਾਭਾਸ ਮੰਨਦੇ ਹਨ:

- (1) ਅਸਿੱਧ – ਜੇ ਸਾਬਤ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ: ਇਹ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ 'ਆਕਾਸ਼-ਕੰਵਲ' ਹੈ। ਇਹ ਦਲੀਲ (ਹੇਤੁ) ਗਲਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 'ਆਕਾਸ਼-ਕੰਵਲ' ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
- (2) ਵਿਰੁੱਧ – ਜੇ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ: ਇਹ ਅਗਨਮਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਾਣੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗਲਤ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲੀਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

- (3) ਅਨੈਕਾਂਤਿਕ - (ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ) ਜਿਵੇਂ: ਸ਼ਬਦ (ਆਵਾਜ਼) ਨਿਰੰਤਰ (ਸਦੀਵੀ) ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁਣਨਯੋਗ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸਬੂਤ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਣਨਯੋਗਤਾ ਨਿਰੰਤਰ ਹੋ ਵੀ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਆਭਾਸ

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਆਭਾਸ ਸਾਧਰਮਜ ਜਾਂ ਵੈਧਰਮਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੇਤੁ ਜਾਂ ਸਾਧਯ ਜਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਤਰੱਟੀਆਂ ਜਾਂ ਸੰਦੇਹ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਾਧਰਮਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਆਭਾਸ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ:

- (1) ਅਨੁਮਾਨ ਅਵੈਧ⁴ ਹੈ, (ਅਵੈਧ = ਸਾਧਯ)
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ (ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੋਮਾ = ਹੇਤੁ), ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਵਾਂਗ (ਸਾਧਰਮਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ)।
ਇੱਥੇ ਸਾਧਯ ਵਿਚ ਖਾਮੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਅਵੈਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- (2) ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਅਵੈਧ (ਸਾਧਯ) ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵੈਧ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ (ਹੇਤੁ), ਸੁਪਨੇ ਵਾਂਗ (ਸਾਧਰਮਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ)।
ਇੱਥੇ ਹੇਤੁ ਵਿਚ ਖਾਮੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਪਨਾ ਵੈਧ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੋਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- (3) ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਦੀ ਹੋਂਦ (ਸਾਧਯ) ਨਹੀਂ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਤ (ਹੇਤੁ) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਘੜੇ ਵਾਂਗ (ਸਾਧਰਮਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ)।
ਇੱਥੇ ਦੋਵੇਂ ਸਾਧਯ ਅਤੇ ਹੇਤੁ ਵਿਚ ਖਾਮੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਘੜੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਤ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (4) ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਭਾਵਹੀਣ ਹੈ (ਸਾਧਯ),
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ (ਹੇਤੁ), ਆਮ ਆਦਮੀ ਵਾਂਗ (ਸਾਧਰਮਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ)।
ਇੱਥੇ ਸਾਧਯ ਵਿਚ ਖਾਮੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਆਦਮੀ ਭਾਵਹੀਣ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- (5) ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ (ਸਾਧਯ),
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਭਾਵੁਕ ਹੈ (ਹੇਤੁ), ਆਮ ਆਦਮੀ ਵਾਂਗ (ਸਾਧਰਮਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ)।
ਇੱਥੇ ਹੇਤੁ ਵਿਚ ਖਾਮੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਆਦਮੀ ਭਾਵਹੀਣ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- (6) ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਅਸਰਵਗਿਆਤਾ ਹੈ (ਸਾਧਯ),
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਭਵੁਕ ਹੈ (ਹੇਤੁ), ਆਮ ਆਦਮੀ ਵਾਂਗ (ਸਾਧਰਮਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ)।
ਇੱਥੇ ਦੋਵੇਂ ਸਾਧਯ ਅਤੇ ਹੇਤੁ ਵਿਚ ਖਾਮੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਆਦਮੀ ਭਾਵੁਕ ਵੀ ਅਤੇ ਅਣ-ਸਰਵਗਿਆਤਾ ਵੀ ਹੈ।

⁴ ਅਵੈਧ – ਨਾਜਾਇਜ਼, ਅਪ੍ਰਮਾਣਕ

ਵੈਧਰਮਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਆਭਾਸ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ::

- (1) ਅਨੁਮਾਨ ਅਵੈਧ (ਸਾਧਯ) ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ (ਹੇਤੁ): ਜੇ ਵੀ ਅਵੈਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਹ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੋਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ,
ਸੁਪਨੇ ਵਾਂਗ (ਵੈਧਰਮਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ)।
ਇੱਥੇ ਸਾਧਯ ਵਿਚ ਖਾਮੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਪਨਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਵੈਧ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਵੈਧ ਨਹੀਂ
ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- (2) ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਨਿਰਵਿਕਲਪਕ⁵ ਹੈ (ਸਾਧਯ),
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ (ਹੇਤੁ): ਜੇ ਵੀ ਸਵਿਕਲਪਕ ਹੈ ਉਹ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੋਮਾ ਨਹੀਂ
ਹੈ, ਅਨੁਮਾਨ ਵਾਂਗ (ਵੈਧਰਮਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ)।
ਇੱਥੇ ਸਾਧਯ ਵਿਚ ਖਾਮੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਨੁਮਾਨ ਅਸਲ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨੂੰ
ਸੋਮਾ ਨਹੀਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- (3) ਸ਼ਬਦ⁶ ਨਿੱਤ ਅਤੇ ਅਨਿੱਤ ਹੈ (ਸਾਧਯ),
ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ (ਹੇਤੁ): ਜੇ ਵੀ ਨਿੱਤ ਅਤੇ ਅਨਿੱਤ ਨਹੀਂ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਘੜੇ
ਵਾਂਗ (ਵੈਧਰਮਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ)।
ਇੱਥੇ ਦੋਵੇਂ ਸਾਧਯ ਅਤੇ ਹੇਤੁ (ਸਾਧਨ) ਵਿਚ ਖਾਮੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਘੜਾ ਦੋਵੇਂ “ਨਿੱਤ ਅਤੇ ਅਨਿੱਤ” ਅਤੇ
“ਹੋਂਦ” ਵਾਲਾ ਹੈ।
- (4) ਕਪਿਲ ਸਰਵਗਿਆਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ (ਸਾਧਯ),
ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਚਾਰ ਆਰੀਆ ਸਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਕ⁷ ਨਹੀਂ ਹੈ (ਹੇਤੁ): ਜੇ ਵੀ ਸਰਵਗਿਆਤਾ ਹੈ ਉਹ
ਚਾਰ ਆਰੀਆ ਸਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ‘ਬੁੱਧ’ ਵਾਂਗ (ਵੈਧਰਮਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ)।
ਇੱਥੇ ਸਾਧਯ ਦੀ ਵੈਧਤਾ ਸੰਦੇਹਪੂਰਣ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਕ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ‘ਸਰਵਗਿਆਤਾ’ ਸੀ।
- (5) ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ⁸ ਹੈ (ਸਾਧਯ),
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਭਾਵੁਕ ਹੈ (ਹੇਤੁ): ਜੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਹੈ ਉਹ ਭਾਵੁਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ‘ਬੁੱਧ’ ਵਾਂਗ
(ਵੈਧਰਮਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ)।
ਇੱਥੇ ਹੇਤੁ ਦੀ ਵੈਧਤਾ ਸੰਦੇਹਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਕ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਭਾਵੁਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।
- (6) ਕਪਿਲ ਭਾਵੁਕਹੀਣ ਨਹੀਂ ਹੈ (ਸਾਧਯ),
ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਪਿਸਿਤ⁸ ਭੁੱਖਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ (ਹੇਤੁ): ਜੇ ਵੀ ਭਾਵੁਕਹੀਣ ਹੈ
ਉਹ ਆਪਣਾ ਪਿਸਿਤ ਭੁੱਖਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਬੁੱਧ ਵਾਂਗ (ਵੈਧਰਮਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ)।

⁵ ਨਿਰਵਿਕਲਪ – ਭੇਦਗਿਆਨ ਬਿਨਾ, ਅਨੇਕਤਾ ਦੇ ਖਿਆਲ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਸੰਦੇਹ ਬਿਨਾ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ। (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼)

⁶ ਇੱਥੇ ‘ਸ਼ਬਦ’ ਤੋਂ ਭਾਵ ‘ਆਵਾਜ਼’ ਹੈ।

⁷ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਕ – ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਸਮਝਾਏ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ। (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼)

⁸ ਪਿਸਿਤ – ਮਾਸ, ਗੋਸ਼ਤ। (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼)

ਇੱਥੇ ਦੋਵੇਂ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਹੇਤੂ (ਸਾਧਨ) ਦੀ ਵੈਧਤਾ ਸੰਦੇਹਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਭਾਵੁਕਹੀਣ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਿਸਤ ਭੁੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਦੂਸ਼ਣ

ਕਿਸੇ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਦੀਆਂ ਖਾਮੀਆਂ ਜਾਂ ਆਭਾਸ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸਾਉਣਾ ਦੂਸ਼ਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖਾਮੀਆਂ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਖਾਮੀ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਘੜਨਾ ਦੂਸ਼ਣਆਭਾਸ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੈਨੀਆਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਾ ਤਤਕਾਲੀ ਪਰਿਣਾਮ ਅਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ‘ਪਾਰਮਾਰਥਿਕ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼’ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਵਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਦੂਜੀਆਂ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਹਾਰਕ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਚਿਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਨਯ – ਵਰਣਨ ਵਿਧੀ

ਨਯ ਵਿਧੀ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਇਕ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਮ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜਾਂ ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਫੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਚੀਜ਼ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ‘ਗੁਲਾਬ’ ਵਰਗੇ ਹੋਣ। ਨਯ ਸੱਤ ਕਿਸਮ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ: (1) ਨੈਗਮ, (2) ਸੰਗ੍ਰਹਿ, (3) ਵਿਵਹਾਰ, (4) ਰਜੁਸੂਤਰ, (5) ਸ਼ਬਦ, (6) ਸਮਭੀਰੁਧ, ਅਤੇ (7) ਏਵਮਭੂਤ।

ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੀ ਨਯਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਜੋ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਯਾਦਵਾਦ-ਸ਼ਰੂਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਰੇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜੀਵ (ਅਰਥਾਤ ਜੀਵਆਤਮਾ) ਸਰਬਗਯ⁹ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਅਨਾਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ, ਕਰਨਹਾਰ ਅਤੇ ਭੋਗਣਹਾਰ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਜਲ, ਥਲ ਆਦਿ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸਵੈ-ਚੇਤਨ ਵੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਤੇ ਨਯ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜਾਣੂ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰੇ ਵਿਹਾਰਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅੰਤ-ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਆਦਿ-ਰਹਿਤ ਹੈ।

ਰਿਸ਼ੀ ਸਿੱਧਾਸ਼ੇਨ ਦੀਵਾਕਰ ਦਾ ਇਹ, ਦੂਰਅੰਦੇਸ਼ੀ ਵਾਲਾ, ਸਾਰਥਕ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਅਜੇਕੇ ਵਿਗਿਆਨ ਲਈ ਬੜੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਹ, ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਵਸ਼ਾਲੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ, ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੂਜੇ ਸਥਾਪਤ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ‘ਨਯ’ (ਵਾਸਤਵਿਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਹਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਘੋਖਣ ਦੀ ਵਿਧੀ) ਸਾਡੇ ਵਿਹਾਰਕ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ, ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ, ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਉਪਯੋਗੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ

⁹ ਸਰਬਗਯ – ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ, ਸਰਵਗਿਆਤਾ। (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼)

ਹੀ ਅਸਲੀ ਮਾਅਨਿਆ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਸੰਭਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਸਾਰਹਿਤ ਤਫਤੀਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਝ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਮਾਨਵ-ਹਿਤ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਲਕੁਲ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਬੋਧ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸਮੂਹਕ ਸੰਪਤੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ, ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਅਸੰਭਵ ਅਤੇ ਨਿਰਰਥਕ ਹੈ।

ਸਿੱਧਸੇਨ ਗਣੀ (600 ਈ)

ਸਿੱਧਸੇਨ ਗਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬਰ ਫਿਰਕੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਮਾਸਵਾਤਿ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ *ਤਤਵਾਰਥਆਧਿਗਮ* ਉੱਪਰ *ਤਤਵਆਰਥਿਕ* ਨਾਮੀ ਟੀਕਾ ਲਿਖੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਤੇ ਨਯ ਦੇ ਤਾਰਕਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਧਸੇਨ ਗਣੀ ਨੂੰ ਦੇਵਅਰਧਗਣੀ ਕਸ਼ਮਾਸਾਰਮਣ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਜੀਵਨਕਾਲ ਮਹਾਂਵੀਰ ਤੋਂ 980 ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਅਦ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ (ਅਰਥਾਤ 453 ਈ)। ਪਰ ਕਈ ਅਲੱਗ ਸੰਪਰਦਾਏ ਇਸਦਾ ਜੀਵਨਕਾਲ 600 ਈ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦਾ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਸਮੰਤਭਦ੍ਰ (600 ਈ)

ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਮੰਤਭਦ੍ਰ, ਜੈਨਮਤ ਦੇ ਦਿਗੰਬਰ ਫਿਰਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਮਾਸਵਾਤਿ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ, *ਤਤਵਾਰਥਆਧਿਗਮ-ਸੂਤ੍ਰ* ਉੱਪਰ *ਗੰਧਰਸਤੀ-ਮਹਾਂਭਾਸ਼ਯ* ਨਾਮੀ ਟੀਕਾ ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਨ। ਇਸ ਟੀਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਭੂਮਿਕਾ-ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਂਡ (ਦੇਵਾਆਗਮਸਤੋਤਰ ਜਾਂ ਆਪਤਮੀਮਾਂਸਾ) ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਵਾਚਸਪਤੀ ਮਿਸ਼੍ਰ ਵੀ ਸਯਾਦਵਾਦ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਤਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮੰਤਭਦ੍ਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ: *ਯੁਕਤੀਅਨੁਸ਼ਾਸਨ*, *ਰਤਨਕਰਣਦਕ* (ਜਾਂ *ਉਪਾਸਕਅਧਿਆਨ*), *ਸਵੈਭੂ-ਸਤੋਤਰ* ਅਤੇ *ਚਤੁਰਵਿੰਸਤੀ-ਜੀਨਾ-ਸਤੁਤੀ*। ਰਿਸ਼ੀ ਕੁਮਾਰਲ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਮੰਤਭਦ੍ਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਮੰਤਭਦ੍ਰ ਦਾ ਆਪਤਮੀਮਾਂਸਾ

ਆਪਤਮੀਮਾਂਸਾ ਵਿਚ ਕੁਲ 10 ਕਾਂਡ (ਪਰਿਛੇਦ) ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਯਾਦਵਾਦ (ਜਾਂ ਸਪਤਭੰਗੀ-ਨਯ) ਦੇ ਸੱਤ ਭਾਗਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਯਾਦ-ਆਸਤੀ ("ਸ਼ਾਇਦ, ਇਹ ਹੈ"), ਸਯਾਦ-ਨਾਸਤੀ ("ਸ਼ਾਇਦ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ") ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛਿੜੇ, ਭਾਵ (ਹੋਂਦ ਜਾਂ ਆਸਤੀ) ਅਤੇ ਅਭਾਵ (ਅਣਹੋਂਦ ਜਾਂ ਨਾਸਤੀ) ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਰੋਚਕ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮੰਤਭਦ੍ਰ ਦੁਆਰਾ ਅਭਾਵ ਨੂੰ ਚਾਰ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ: (1) ਪ੍ਰਾਗਅਭਾਵ (ਪੂਰਬਵਰਤੀ ਅਭਾਵ)। ਜਿਵੇਂ, ਚਿਕਣੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਢੇਰ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਘੜਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਘੜਾ, ਚਿਕਣੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਢੇਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ (ਅਰਥਾਤ ਸਾਪੇਖ) ਉਸ ਦਾ ਪਰਾਗਅਭਾਵ ਹੈ, (2) ਪ੍ਰਯੁੱਸਆਭਾਵ (ਉੱਤਰਵਰਤੀ ਜਾਂ ਅਨੁਵਰਤੀ ਅਭਾਵ, ਪ੍ਰਯੁੱਸ = ਵਿਨਾਸ)। ਜਿਵੇਂ, ਚਿਕਣੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਢੇਰ, ਘੜੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ

(ਸਾਪੇਖ) ਪ੍ਰਯੁੱਸ ਅਭਾਵ ਹੈ, (3) ਅਨਯੋਨਯਾਭਾਵ ਜਾਂ ਅਨਯਾਪੇਹਾ, ਅਰਥਾਤ ਪਰਸਪਰ ਅਭਾਵ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਘੜਾ ਅਤੇ ਇਕ ਖੰਭਾ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਸਾਪੇਖ ਅਨਯੋਨਯਾਭਾਵ ਹਨ, (4) ਸਮਵਾਯਆਭਾਵ ਜਾਂ ਅਤਯੰਤਾਭਾਵ, ਸਭ ਕਾਲਾਂ (ਸਮਿਆ) ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਸਤੁ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਜਿਵੇਂ ਨਿਰਜੀਵ ਜੀਵਤ ਵਸਤੁ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਅਰਥਾਤ ਨਿਰਜੀਵਤਾ ਦਾ ਨਿਰਜੀਵ ਵਸਤੁ ਨਾਲ ਸ੍ਰਾਭਾਵਿਕ (ਜਾਂ ਸਮਵਾਯ) ਸੰਬੰਧ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਇਹ ਦੇਖਣਗੋਚਰ ਹੈ ਕਿ ਅਭਾਵ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਛੇਕ ਕੇ (ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ) ਕੇਵਲ-ਮਾਤਰ ਭਾਵ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਵਸਤੂਆਂ ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ, ਅਨਾਦਿ, ਅਨੰਤ, ਅਭੇਦ ਅਤੇ ਅਕਲਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਜੇ ਪ੍ਰਾਗਅਭਾਵ ਨੂੰ ਤਿਆਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਵਸਤੁ ਅਨਾਦਿ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਮਤਲਬ ਹਰਕਤ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਸਤੁ ਅਰੰਭ (ਨਾਦਿ) ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਜਦ ਕਿ ਪ੍ਰਯੁੱਸਆਭਾਵ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਵਸਤੁ ਅਨੰਤ (ਅੰਤ ਤੋਂ ਬਗੈਰ) ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਅਨਯੋਨਯਾਭਾਵ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਏਕਾਂਤ ਅਤੇ ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਵਾਯਆਭਾਵ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਨਾਲ, ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਵਸਤੁ ਸਦੀਵੀ (ਨਿੱਤ) ਅਤੇ ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਮੰਨੇ ਜਾਣਗੇ।

ਇਉਂ ਹੀ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਛੇਕ ਕੇ ਕੇਵਲ-ਮਾਤਰ ਅਭਾਵ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜੇਕਰ, ਭਾਵ ਅਤੇ ਅਭਾਵ, ਜੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਬੇਮੇਲ ਹਨ (ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਪਰਸਪਰ ਖਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ), ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ 'ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਆਰੋਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਅਸਪਸ਼ਟ ਜਾਂ ਅਵਰਣਨਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਸਤਿ (ਸੱਚ) ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

- (1) ਇਕ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ – ਕਿਸੇ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ।
- (2) ਇਕ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ – ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ।
- (3) ਇਕ ਚੀਜ਼ ਵਾਰੀ ਸਿਰ ਭਾਵ ਅਤੇ ਅਭਾਵ ਹੈ – ਕਿਸੇ ਤੀਸਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ।
- (4) ਇਹ ਅਵਰਣਨਯੋਗ (ਅਵਕਤਵਜ) ਹੈ (ਅਰਥਾਤ ਸਮਕਾਲਿਕ ਭਾਵ ਵੀ ਅਤੇ ਅਭਾਵ ਵੀ) – ਚੌਥੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ।
- (5) ਇਹ ਅਭਾਵ ਅਤੇ ਅਵਰਣਨਯੋਗ (ਅਵਕਤਵਜ) ਹੈ – ਪੰਜਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ।
- (6) ਇਹ ਭਾਵ ਅਤੇ ਅਵਰਣਨਯੋਗ (ਅਵਕਤਵਜ) ਹੈ - ਛੇਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ।
- (7) ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਾਵ ਅਤੇ ਅਭਾਵ ਅਤੇ ਅਵਰਣਨਯੋਗ (ਅਵਕਤਵਜ) ਹੈ – ਸੱਤਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ।

ਅਕਲੰਕਦੇਵ (750 ਈ)

ਅਕਲੰਕਦੇਵ ਜੋ ਅਕਲੰਕ ਅਤੇ ਅਕਲੰਕਚੰਦਰ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਦਿਗੰਬਰ ਫਿਰਕੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਬੜੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਵੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਸ਼ਟ-ਸਤੀ ਨਾਮ ਦੀ ਇਕ ਟੀਕਾ ਸਮੰਤਭਦ੍ਰ ਦੀ ਕਿਰਤ ਆਪਤਮਿਮਾਂਸਾ ਉੱਪਰ ਲਿਖੀ। ਅਕਲੰਕ ਦੀਆਂ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਉੱਪਰ ਹੋਰ ਲਿਖੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ: ਨਿਆਇ-ਵਿਨਿਸ਼ਚਯ, ਤਤਵਅਰਥ-ਵਾਰਤਿਕ-ਵਿਆਖਿਆਨਲੰਕਾਰ, ਲਘੀਯਾਸਤਰਯ, ਅਕਲੰਕ-ਸਤੋਤਰ, ਸਵੈਰੂਪ-ਸੰਬੋਧਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯਾਸ਼ਚਿਤਾ।

ਸਮਕਾਲੀ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮਾਹਰਾਂ ਵਿਚ ਅਕਲੰਕਦੇਵ ਨੂੰ 'ਸਕਲ-ਤਾਰਕਿਕ-ਚੱਕਰ-ਸੁਦਾਮਣੀ' (ਅਰਥਾਤ ਤਾਰਕਿਕਾਂ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਹੀਰਾ) ਕਰਕੇ ਵੀ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਵਿਦਿਆਨੰਦ (800 ਈ)

ਵਿਦਿਆਨੰਦ ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ ਦੇ ਰਹਿਣਵਾਲੇ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਦਿਗੰਬਰ ਫਿਰਕੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ *ਆਪਤਮੀਮਾਂਸਾ* ਉੱਪਰ, *ਆਪਤਮੀਮਾਂਸਲੰਕ੍ਰਿਤੀ* ਨਾਮ ਦੀ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਟੀਕਾ ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ *ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ* ਨਾਮੀ ਨਿਬੰਧ, *ਤਤਵਾਰਥ*, *ਸਲੋਕਵਾਰਤਿਕਾ* ਅਤੇ *ਆਪਤ-ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ* ਵਰਗੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਲਿਖੇ।

ਜੈਨਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀਬੱਧ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਅਗਲੀ ਕਿਸਤ ਵਿਚ ਮਣਿਕਯ ਨੰਦੀ (800 ਈ) ਅਤੇ ਦੇਵ ਸੂਰੀ (1086-1169) ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਮੁਤਾਲਿਆ ਕਰਾਂਗੇ।

... ਚਲਦਾ